

A szakértelem, tisztesség és hűség XX. századi bajnoka

Vita Sándorról és hagyatékáról

II.

Észak-Erdély képviselőjeként a magyar országgyűlésben

„Itt voltunk az erdélyi kérdés rendezésének küszöbén. Észak-Erdély újra egyesült Magyarországgal. Tisztában voltunk azzal, hogy ez a nemzedékünkre óriási felelősséget ró. De hogyan tudunk Erdély újjáépítéséhez a szellem fegyvereivel hozzájárulni?”²⁰

Úgy, hogy a *Hitel* otthonában, Szász Istvánék házában összeültek és egy emlékiratot szerkesztettek, melyet ötük aláírásával (Tamási Áron, Albrecht Dezső, Teleki Ádám, Venczel József és Vita Sándor) még szeptember 9-én átadják a Kolozsváron tartózkodó Teleki Pál miniszterelnöknek. Melyben kérték, hogy Erdélyben egyelőre ne engedélyezzék anyaországi politikai pártok benyomulását és működését, hanem jöjjön végre létre az a csúcsszerv, a Magyar Szövetség, aminek megvalósulását Erdélyben régóta óhajtják, s az az erdélyi magyarság minden irányú irányító és összefogó szervezete lenne. Azt is megfogalmazták, hogy Erdélyt lehetőleg a maga erejéből, alulról próbálja megerősíteni a magyar kormány. A nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban türelmet javasoltak, s egy nemzetiségpolitikai intézet felállítását tartották szükségesnek, valamint az összes erdélyi középiskolában a román nyelvi és népismereti oktatást. Kérték az erdélyi magyarság társadalmi erőinek támogatását úgy, hogy hagyják meg a népi intézmények (EMGE és a két szövetkezeti központ) önállóságát. Kérték a falusi nép művelődését irányító intézet felállítását, a Székelyföld iparosítását (erről ismét a *Hitel*-ben közöl V. S. alapos, tudományos igénnyel megfogalmazott tanulmányt). S azt is igen hangsúlyozták, hogy amennyiben lehet, olyan állami tisztviselőket küldjenek Erdélybe, akik idevaló származásúak, és értik a sajátos gondokat is. S abban is egyet értettek Teleki Pállal, hogy az erdélyi életben a hagyományos puritán szellemnek és az egymás iránti legnagyobb türelemnek kell érvényesülnie, mert az erdélyi szellemiség még élő valóság.

Ezzel szemben a bevezetett, két hónapig tartó katonai közigazgatás tudjuk, hogy mit eredményezett. Hiszen a dél-erdélyi magyarsággal szemben elkövetett embertelenségekért, viszontválaszként vállalt retorziók egyértelműen bebizonyították: a katonák mit sem értettek abból, amit sajátosan „erdélyi szellemnek” szeretünk nevezni. Vita Sándor viszont a költő Reményik Sándor megfogalmazását tette magáévá: „Nem a mi dolgunk igazságot tenni, a mi dolgunk csak: igazaknak lenni.”

1940 októberében megtörténtek a képviselői behívások is. Teleki Pál úgy állította össze a behívandók névsorát, hogy abban a volt Országos Magyar Párt, a volt Magyar Népközösség vezetői, valamint az erdélyi szellemi életből ismert fiatal értelmiségiek is helyet kapjanak. Kolozsvárról Albrecht Dezsőt, Botár Istvánt, László Dezsőt, Mikó Imrét és Vita Sándort hívták be a magyar parlamentbe. A behívott negyven képviselő kezdetben egyetértett abban, hogy nem lépnek be egyetlen pártba sem, hanem mint kormánytámogató független csoport fognak együttműködni. Később pedig, az 1941-ben megalakult Erdélyi Párt parlamenti csoportjaként (gr. Bethlen György, Kövér Gusztáv, Pál Gábor, Botár István és Anghi István kivételével) igyekeztek az anyaországi politikai környezethez igazodni, de megnyilatkozásaikban az erdélyi szellemet próbálták meg képviselni. Az erdélyi kérdéseknek egyetemes magyar kérdésekként való kezelése azért is hasznos volt, mert most már az erdélyi kérdést az egész képviselőház nagy figyelemre méltatta, és különösen felfigyelt a nemzetiségi kérdés igazi jelentőségére. Magyarországon 1919 után jóformán nem létezett nemzetiségi kérdés – s a képviselők többsége így ismerte meg ennek jelentőségét. Az erdélyi képviselők nem helyeselték sem az asszimilációs, sem pedig az elnyomó politikát. Azt hangsúlyozták, hogy a megoldás: olyan szociális berendezkedést adni az országnak, hogy az nemcsak a magyarságnak, hanem a nemzetiségek számára is kívánatos és elfogadható legyen. Az erdélyi képviselők tehát a békés megegyezés szellemében érveltek és kardoskodtak, jóllehet nagyon is tudták, hogy a románokban már egy rendkívül öntudatos és agresszív nacionalizmus él... s a Románia és Magyarország között akkorra már kialakult kölcsönösségi politika a Dél-Erdélyben maradt magyarságnak mennyire hátrányára van.

Vita Sándor az országgyűlés (szakképzettsége és tapasztalata okán) pénzügyi és gazdaságpolitikai szakbizottságában tevékenykedett, de tagja volt a külügyi bizottságnak is. És jellemző, hogy az 1943. évi költségvetési vitában például miket mondott el: „Mi ma is valljuk Széchenyivel, hogy minden nemzetnek hivatása és joga van magát kifejezni, és ezzel az európai szellem színképét gazdagítani [...], mert az európai gondolatot is éppen a nemzeti egyéniségek szabadságában látjuk, és ezért figyeljük aggodalommal a velünk közös sorsban és velünk szomszédságban élő népekkel történő eseményeket, az általuk követett politikát, az őket mozgató erők játékát, s ezekben a jelenségekben a kis népek könnyűnek éppen nem mondható sorsának alakulását látjuk. A mi őszinte kívánságunk az, hogy Dél-Kelet-Európa népei mint szabad nemzetek lépjenek

egymással termékeny együttműködésre. Nemzetiségi politikánk is bizonyítja, hogy messzemenő megértéssel akarunk hozzájárulni egy olyan légkör kialakításához, melyben a közös problémák az igazság törvényei, és a népek mélyebb érdekei alapján oldódnak meg.”²¹

Mint az országgyűlés külügyi bizottságának tagja, többször is szóvá tette a nagyon súlyossá vált magyar-román problémát. Ebben a minőségében, s mint önéletírásában leírja, Szász Pál tanácsára, a négy esztendő alatt háromszor is felkereste Emil Hatieganut, az észak-erdélyi románok politikai vezetőjét, aki viszont Erdély kettészakítását ideiglenesnek tartotta, és meg volt győződve, hogy a háború után Erdély ismét Romániához fog tartozni. Éppen ezért, és Iuliu Maniu híveként, a nagyobb kérdések előtt mindegyre kitért. Miközben egyetértett Vita Sándorral abban, hogy a légkört viszont javítani kellene, de ezzel a beszélgetések mindig holtpontra jutottak. Érdemes még megemlíteni, hogy amikor Románia átállása után a németek őt és titkárát letartóztatták, akkor Vita Sándor, Albrecht Dezsővel és gr. Teleki Bélával együtt eljár ügyekben a külügynél, és jót álltak értük. Minek következményeként a németek átadták őket a magyar hatóságoknak, akik a győri püspökvárban jelölték ki számukra kényszerlakhelyet. Ahol – Hatieganu szerint „ketrechen voltak, de aranyketrechen”.

Az Erdélyi Párt képviselői és vezetői ugyanakkor „hídszerepet” vállaltak a dél-erdélyi magyar vezetők és a magyar politikai élet vezetői, illetve a mindenkori magyar kormány között. Közös megbeszéléseket szerveztek, melyeken magyar részről rendszerint Bethlen István, a miniszterelnök Kállay Miklós, Pataky Tibor és Szinyei Merse Jenő államtitkárok stb., erdélyi részről pedig Gyárfás Elemér, a Magyar Népközösség akkori elnöke, Szász Pál, a dél-erdélyi EMGE elnöke és Teleki Ádám, az *Erdélyi Gazda* főszerkesztője vettek részt, az Erdélyi Pártból pedig Teleki Béla, Albrecht Dezső, Mikó Imre és Vita Sándor. A megbeszéléseken szó volt a romániai munkatáborokban uralkodó rettenetes állapotokról, az egyenlőtlen adózásról, a magyarokra nehezedő beszolgáltatási rendszerről, az iskolai oktatás egyre növekvő gondjairól, a gyülekezési tilalomról, hadbíróági eljárásokról ártatlan névnapis összejövetelek miatt is, az értelmiségieknek testi munkára való behívásáról és arról – ezt különösen Szász Pál panaszkolta –, hogy a magyar lakosság körében nagyon nyomott a hangulat. Ezért fontos lenne, hogy a magyar vezetők élőszóval és a sajtó útján is érintkezni tudjanak a tömegekkel. Az értekezletek nem mindenike hozott konkrét eredményt, viszont megismerték a különböző álláspontokat. Vita Sándor viszont mindazt nem tartja kielégítőnek, és 1943 végén magában így vívódik: „A sors megajándékozott három esztendővel, ennyi telt el a bécsi döntés óta, és vajon elrendeztünk ezalatt mindent Észak-Erdélyben? Hiszen a dél-erdélyi magyar vezetők tájékozatlanok a magyar politikai célokat illetően.”²²

„A negyvenes években gyakran kellett Budapestre jönnöm, részben a képviselőház üléseire – ezeken az erdélyi képviselők többsége mindig részt vett –, részben különböző minisztériumokban kellett hivatalos ügyeket intéznom. Ez

általában távolról sem ment könnyen. [...] Sokszor vettem igénybe sógorom (dr. Bodor György háromszéki származású ügyvéd) segítségét (ha Albrecht Dezsőnek egyéb elfoglaltsága volt), aki Bajcsy-Zsilinszky baráti köréhez tartozott. Egyébként a háború után ő telepítette le a Bácskából elűzött bukovinai székelyleket Tolna és Baranya megyében. És volt itt egy-két barátom is, mint pl. Mester Miklós – udvarhelyi székely –, aki később kultuszminisztériumi államtitkár lett, akivel az erdélyi kérdésről sokszor elbeszélgettem, s aki ezt a kérdést nagyon reálisan látta. Érdekes beszélgetéseim voltak dr. Fall Endrével, a Revíziós Liga főtítkárával is, akinek igen jó nyugati kapcsolatai voltak. Szerinte angol-szász győzelem esetén a helyzetünk nem lesz rossz, a románoké majd rosszabb. Sok érdekes dolgot mondott el, de úgy tűnt, hogy elég egyoldalúan látja a helyzetet. Arról nem beszélt, hogy konkrétan akár egyetlen angol vagy amerikai államférfi nyilatkozott volna Erdély jövőjét illetően.”²³

Az erdélyi képviselők közül főleg Albrecht Dezsőt, Mikó Imrét és Vita Sándort érdekelték a külpolitikai helyzetek, ezért Ullein-Reviczky, aki akkor külügyi sajtófőnök, majd nemsokára stockholmi nagykövet, rendszeresen tájékoztatta őket a napi és heti eseményekről. Ezért tudták, hogy Románia már nyugat felé tapogatózik, s talán nem is Antonescu tudta nélkül. És jól tájékozott optimistákként voltak pesszimisták Magyarország sorsát illetően. „Országunk rohan a szakadék felé, de este nagy mulatások, a képviselők nagy része a helyzetet illetően illúziókban él. Megdöbbenő léhaságok, s a jövő, úgy látszik, senkit sem foglalkoztat.”²⁴

Volt azonban még, aki Vita Sándorhoz hasonlóan látta a történelmi helyzetet. Már 1943 márciusában Kolozsváron találkozik, és hosszan elbeszélget Márton Áron római katolikus püspökkel: „Arról beszélgettünk, hogy a magyarság történelmének egyik legválságosabb korát éli, ő attól tart, hogy el fogunk bukni belső gyengeségeink miatt. A magyarság a hitében van megrokkanna. – Próbálok történelmünkkel cáfolni. – Vigyázzunk, feleli, nehogy optikai csalódás áldozatai legyünk.”²⁵

Ám a II. világháborúba belépő és abban részt vevő Magyarország politikai viszonyainak örvényében (viszonylagos demokrácia, tért vesztő polgári konzervativizmus és tért nyerő faszizmus, baloldali törekvésekkel szembeni intolerancia) az Erdélyi Párt „konzervatív reformerei”, közöttük Vita Sándor is, hamarosan a magyar országgyűlés baloldali szárnya mellett találják magukat. Hiszen Erdélyben mindvégig tartották a kapcsolatot a magyar demokratikus mozgalmak képviselőivel is, s ez a kapcsolat, különösen a háború végső szakaszában csak erősödött, sőt szolidárisává vált, el egészen a tevékeny és közös szerepvállalásig, amikor Erdély érdekében sürgették a fegyverszünet mielőbbi megkötését, s Magyarországnak a háborúból való idő előtti kiválását is. És ebben az ügyködésükben megerősítette Vita Sándort, egy 1943 decemberében, Bethlen Istvánnal folytatott, igen érdekes beszélgetése is, aki akkor már „bizonyos távolságból, talán magasságból figyeli az eseményeket, de mindenről kitűnően van tájékozódva. Gondolom, Horthynak is a ő a fő politikai tanács-

adója. Bölcsesség és bizonyos fölényes nyugalom van benne. [...] Illúziótlanág és nagyon nagy aggodalom jellemzi gondolkodását. Én ismertem ugyan, részben a dél-erdélyiekkel való találkozásokról, de egy-két mondatnál többet eddig nem beszéltem vele. Belpolitikáját nem helyeseltem, de annál jobban becsültem külpolitikai tisztánlátását. Erősen bírálta államigazgatásunk nehézkességét, azt mondta, hogy a sokat hangoztatott reformok helyett vagy közül semmi sem volna fontosabb, mint a közigazgatás reformja. Ebben egyetértettem vele. Fel tettem neki a kérdést: mit gondol, hogy ússzuk meg ezt a háborút? Azt felelte, hogy az ösztöne azt súgja, hogy megúszhatnók elég jól is, csak attól fél, hogy mi mindenről lekésünk egy fejjel. Hiányzik a biztosság és a kockázat vállalásának bátorsága. De ha valami nagy hibát nem követünk el, végződhet a háború számunkra elég jól is. Szóba jön a moszkvai értekezlet. Azt mondja, hogy az angol politika gyakran követ el hibákat, mert nem tudja magát ellenfele gondolkodásába belehelyezni, de rendkívül ügyes abban, hogy lépésről lépésre kijavítsa azt, amit elrontott. Nekünk pedig nem lett volna szabad a szovjetellenes háborúba belemennünk, mert teljesen hibás volt a feltevés, hogy a németek ezért Dél-Erdéllyel fognak bennünket megjutalmazni. A románok véráldozatokban nagyobb mértékben veszik ki részüket a háborúból, mint mi. De olyan nyilvánvaló, mint kétszerkettőnégy, hogy a németek elveszítik a háborút. De ha már beavatkoztunk mellettük, mindent el kell követnünk, hogy a háború vége ne találjon minket az oldalukon.”²⁶

De visszatérve gazdaságpolitikai gondolkodásához, érdemes megjegyezni, hogy képviselői elfoglaltsága mellett is élénken foglalkoztatták az erdélyi gazdasági problémák és különösen az „Erdélyrészi Hangya” szövetkezet, valamint a „Gazdasági és Hitelszövetkezetek Szövetségének” munkája, melyet egyik parlamenti felszólalásában is méltatott, s a kormány hathatós támogatását kérte számára. „A Hangyának – amely független volt a budapesti Hangya központtól – összesen 407 autonóm szövetkezete volt. A falusi üzletein kívül megszervezte a vadon termő gyümölcsök, a gyógynövények, a toll, a tojás értékesítését is, de segítséget nyújtott kultúrházak, gazdaköri helyiségek építéséhez is. 1942-ben például kb. 3 200 000 db tojást, 1 700 000 kg vadgyümölcsöt, 180 000 kg kerti gyümölcsöt stb. értékesített, de vásárhelyi telepén igen sok mindent maga állított elő, gyümölcsízeket, likőröket stb. A havi forgalma 1943-ban már 3 000 000 pengő volt. [...] Nagyon szépen működött a másik népi szövetkezeti intézményünk is, a „Gazdasági és Hitelszövetkezetek Szövetsége”, mert itt is ki tudott alakulni az összetartozásra épülő igazi szövetkezeti szellem. A tagszövetkezetek nagyobbrészt hitelszövetkezetek voltak, de létesültek igen szép számmal tejszövetkezetek is, a két nagyobb tejfeldolgozó üzem is a Székelyföldön, továbbá fakitermelő és más különleges szövetkezetek is. A tagszövetkezeteknek – miközben a magyar gazdálkodókat hitellel látták el – igen lényeges feladata volt az is, hogy a Hangyával közösen tartották fenn az Iskolaszövetkezetek Szövetségét. Ez az intézmény az elemi – és középiskolákban működő szövetkezeteket szervezte és működésüket ellenőrizte.”²⁷

Észak-Erdély három népi gazdasági szervezete: az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület (EMGE), az Erdélyrészi Hangya Szövetkezet marosvásárhelyi központja és a Szövetség Gazdasági és Hitelszövetkezetek Központja együttesen (az erdélyi képviselők segítségével, de különösen Vita Sándor sürgetésére) egyhetes tanulmányútra hívta meg a budapesti és vidéki anyaországi napilapok képviselőit, hogy megismerkedjenek Erdély legfontosabb gazdasági kérdéseivel. Vita Sándor, mint Hitel-szerkesztő is nagyon jól tudta, hogy akciójuknak milyen következményei lehetnek.

Erdélyben pedig az Erdélyi Párt kolozsvári pártirodája folytatta a szervezés hálátlan munkáját, és Vita Sándor barátként és szerkesztőként is nagyon sajnálta, hogy a valamikori közös Hitel-szerkesztés helyett „Albrecht Dezső, aki művelt ember volt, nagy történelmi érzékkel és kitűnő stílussal, írás helyett pártszervezéssel foglalkozott”.²⁸

Ezalatt Budapesten a parlamentben értelmetlen szócsaták folytak. Az erdélyi képviselők többsége pedig nagyon józanul viselkedett, és minden beszédük Erdély időszerű kérdéseiről szólt.

„Bárdossy miniszterelnöksége idején energiánkat nagymértékben igénybe vette egyrészt a védekezés a MÉP (a kormánypárt, a Magyar Élet Pártja) beolvasztó törekvésével szemben, másrészt az uralomváltással járó nagyon sok probléma. A kormány bizalmatlan volt velünk szemben, a jobboldali pártok elégedetlenség szításával el akarták halászni tömegeinket. 1943 szeptemberében Kolozsvárt először nagyon népes és élénk parlamenti csoportülésünk volt, majd pedig nagygyűlésünk, amelyen Teleki Béla mondott nagy beszédet. Sajnos, ő rossz szónok, és nem érvényesül eléggé az, amit mond. De beszédéről azt mondhatom, hogy egy „harmadik utas” megnyilatkozása volt. Kihangsúlyozta, hogy a szomszéd népek egymásra vannak utalva, és meg kell találniuk, a kölcsönös előítéletek ellenére is, az együttműködés módjait, ezért nagyon józan, reális és igazságos nemzetiségi politikát kell folytatnunk. A nemzetiségi összefogás érdekében pedig meg kell szűnjenek a társadalmi előítéletek, a kasztszellem. Szabaddá kell tenni a felfelé törekvő értékes elemek útját. A munkásság és a fölművelő réteg meg kell kapja a nemzet életében az őt megillető szerepét. A jövő útját, a kiépítendő magyar jövőndő politikáját a józanság, a mértéktartás és az adottságokkal való számolás kell megszabja.”²⁹

Mindez nem véletlenül hangzott el, hiszen Vita Sándoréknak az volt a benyomásuk a képviselőházban, hogy egyes kérdések súlyát a jövőt illetően a kormánypárti többség nem látta eléggé tisztán, s a német megszállás után ez igen csak megmutatkozott.

„1944. március 20-án a délutáni gyorssal utaztam Pestre. A vonaton Markovits Kálmán és Papszász Lajos felsőházi tagok kihívtak fülkéből, és arról érdeklődtek, igaz-e, hogy a németek megszállták Budapestet és egész Nyugat-Magyarországot, s a kormány lemondott, és a kormányzó a németek őrizerében van? Rettenetesen megdöbbsentem, én ezekről semmit sem tudtam, hiszen falun voltam, s ott rádiót sem hallgattunk. Nagyon felindultan beszélgettünk a do-

logról. Pestre érkezve a Keleti pályaudvaron rendőrök igazoltatták az érkező utasokat, s ekkor már tudom, hogy igaz a hír. Úgy érzem magam, mintha valami rettenetes súlyt helyeztek volna a mellemre. [...] Másnap reggel bementem a Deák Ferenc utcai párhelyiségünkbe. A város dermedt, az utcák üresek. [...] Délután pártértekezlet. Sokan vagyunk. Teleki Béla részletesen ismerteti a Salzburgban történeteket. [...] Teleki Béla szerint álláspontunk ebben a helyzetben csak a várakozás lehet. Erdély érdeke nem engedi, hogy ellenzékbe menjünk, és átadjuk Erdélyt a szélsőjobboldali demagógiának, ami mind a társadalmi viszonylagos békességet, mind a nemzetiségi kérdést végzetesen érintené. [...] Március 21-én este a MÉP párhelyiségében voltunk, vártuk a híreket. Végre nyolc óra után megtudtuk: Sztójay Döme a designált miniszterelnök, és a kormány tagjainak többsége a MÉP-ből kerül ki. Megdöböntő. Sztójay berlini követünk volt, s mindenki tudja róla, hogy nem a mi érdekeinket képviseli Berlinben, hanem a németekét Pesten. [...] Az Erdélyi Pártban egy héten át folyt a tanácskozás a követendő magatartásról. Az az álláspont, amit kialakítunk, hogy nem egy párt véleménye kell legyen, hanem a pártot Erdély érdekvédelmi szervének kell tekintenünk, s a magatartásunk ehhez kell igazodjon. Erdélynek jelenlegi viszonylagos nyugalma azt kívánja, hogy támogassuk a kormányt, és így ezt a nyugalmat a háború végéig meg tudjuk őrizni. Tudjuk azonban, hogy ez a kormány a németek kiszolgálója, nem magyar politikát folytat, tehát szembe kellene vele fordulnunk, és ellenzékbe mennünk. De ez mindenféle szempontból súlyos megpróbáltatásokat jelentene. Végül kialakul az az álláspont, hogy magunkat az erdélyi magyarság érdekvédelmi szervének tekintjük, politikailag, amennyire csak lehet, passzívak leszünk, a kormányban semmi esetre részt nem veszünk, de mégis kell annyi kapcsolatunk legyen vele, hogy például egyes kinevezésekbe és sok más közérdekű kérdésbe bele tudjunk szólni. [...] A Mohács utáni évtizedekre gondolok, amikor Erdély két hatalom között őrlődött, s egyikhez sem fűzte rokonszenv – de élni kellett valahogy, s megmaradni. Talán ma is ilyenformán van. A társadalom jobbik része ma terror alatt van.”³⁰

Április első napjaiban Kolozsvárt tart előadást a Tízesek szervezetben a követendő magatartásról. Arról, hogy milyen magatartásra lenne szükség, adott és kialakult körülmények között, Erdélyben. Józanságra és emberségre. Mert kerengtek a hírek a zsidógettósításról, szörnyű napok következtek, de az erdélyi magyarságnak úgy kell viselkednie, mint „ember az embertelenségben”. Ugyanannak az előadásnak keretében László Dezső képviselőtársa emlékezett meg nagyon szépen a három éve tragikusan elhunyt Teleki Pál miniszterelnökről, akkor, amikor egyetlen pesti vagy kolozsvári napilap sem idézte már emlékét.

„Április közepén újra Pesten voltam, Sztójay beszélt a képviselőházban, és a képviselők többsége ugyanúgy helyeselt, ahogy helyeselték annakidején Teleki Pálnak vagy Kállaynak is. A jobboldal tele van karrieristákkal. Pest egyébként a teljes kháosz képét mutatja. A Gestapo erősen működik, a Külügyből is többeket elvittek. Érdekes ebben a helyzetben az is, hogy még a jobboldal sem mer sem ellentmondani, sem ujjongani, mert fél, s attól is, hogy eljátszaná min-

den népszerűségét. Csak a nyilasok ujjonganak. [...] Horthy, amint hallom, teljes passzivitásban van. Konzervatív ember, megveti a handabandázó nemzetiszocialistákat, Szálasival még csak szóba sem akar állni, meg van győződve a németek vereségéről, de arról is, hogy egyedül ő látja helyesen a dolgokat Magyarországon, s várja a cselekvés lehetőségét. S a németek komoly erővel itt ülnek a nyakunkon.”³¹

„Az országgyűlésnek már semmi jelentősége nem volt, a jobboldali pártok demagógiája uralkodott itt is és a sajtóban is. Láttuk, hogy ez a helyzet Erdélyre nézve mennyi veszedelmet rejt magában, ezért Albrecht Dezső, a párt egyik alelnöke és Mikó Imre, a párt parlamenti csoportjának főtitkára májusban egy nagy emlékiratot szerkesztettek a miniszterelnökhöz, s ebben szóvá tették, hogy a kormány teljesen tehetetlen a féktelen demagógiával szemben, az erdélyi problémákkal egyáltalán nem foglalkozik, érveléseinket senki meg sem hallgatja, a zsidókérdést brutálisan kezelik, közéleti férfiakat (akik nem voltak zsidók), köztük képviselőket is letartóztattak, elhurcoltak, a belpolitikában áldatlan kötélhúzás folyik a pártok között, és uralkodóvá igyekeznek tenni a nemzetiszocialista gondolatot. Ezt az emlékiratot június első napjaiban Teleki Béla adta át Sztójay miniszterelnöknek, ami válasz nélkül maradt. Ezek között a szinte anarchikus állapotok között természetesen Erdélyben sem lehetett szó politikai tevékenységről.”³²

Éppen ezért Vita Sándor újra az erdélyi gazdasági élet felé fordul, és a dési EMGE-közgyűlésre emlékezve nagy cikket írt az *Ellenzékbe*, melyben emlékeztetve méltatta mind a Szász Pál, mind a Teleki Béla kitűnő vezetői kvalitásait. Majd azt is, hogy ez az egyesület igyekszik a mezőgazdasági társadalmat méltányosabb, jobb élethez, műveltséghez és az államkormányzásban való erősebb részvételhez hozzásegíteni. És jóleső érzéssel állapítja meg, hogy mekkora utat tett meg népünk az utolsó néhány esztendő alatt. A gazdaköri elnökök megbeszélésén elégedetten állapította meg azt is, hogy jelen van az a hozzáértés és felelősségtudat, amellyel a magyar falu napirenden levő kérdéseire hozzászóltak, a közgyűlésen pedig az az érdeklődés, tudásvágy és fegyelem, amellyel az előadásokat és beszámolókat végighallgatták. Az EMGE munkája nyomán a falu népe rájött arra, hogy gazdasági és művelődési téren egyaránt nagy pótolnivalói vannak. Pedig a háborús igénybevételek és a rossz időjárás nem tette könnyűvé az EMGE munkáját. De a nemzet ereje, ha azonos a társadalom egységével és a társadalomnak azzal az öntudatával, ami képessé teszi a sorskérdések megoldására, már a biztos jövőt szolgálja.

Hitel és az Erdélyi Kör

1940 után a *Hitel* szerkesztői – a baráti kapcsolatok változatlan megtartásával – szükségesnek érezték, hogy egy klubot, helyesebben egy Széchenyi elgondolása szerinti kaszinót létesítsenek. Ezért a kolozsvári Főtér 5. szám alatt, az

I. emeleten egy három helyiségből álló lakást vettek bérbe, és Albrecht Dezső kérésére, a berendezéshez, Szász Istvánné, a Hitel-vacsorák háziasszonya nyújtott értékes segítséget. A *Hitel* szerkesztősége otthonának ablakai a Mátyás-szoborra néztek, és itt működött az Erdélyi Kör is, melynek Vita Sándor igencsak aktív tagja lett.

Az 1941 tavaszán alakult Erdélyi Kör tagjainak száma már kezdetben 60-70 volt. S a kezdeti elképzelés a *Hitel* hőskorából származott, az, hogy lassan kialakítanak egy olyan erdélyi értelmiségi, vezető réteget, egy olyan mély felelősségtudattal telített új elitet, akit közös hivatástudata állít majd az erdélyi magyarság szolgálatába. A Körbe az erdélyi magyar fiatal nemzedék olyan tagjai látogattak el rendszeresen, akik már megtalálták az érdeklődésüknek és műveltségüknek megfelelő munkaterületet olyan erdélyi intézményekben, mint például az Erdélyi Tudományos Intézet, az EMGE, a kolozsvári Nemzeti Színház vagy a Szegedről visszatelepített Ferenc József Tudományegyetem.

Az Erdélyi Körben tehát olyan mindenkit érdeklő közéleti kérdésekről hallgattak előadást, vitatkoztak vagy egyszerűen csak beszélgettek, mint a nemzeti kérdés, a dél-erdélyi magyarság nehéz helyzete, a magyarországi politika jobbratolódása, az egyre egészségtelenebb közszellem, a háború miatt romló gazdasági helyzet stb. Ám az 1943-as évvel kezdődően szükségesnek mutatkozott, hogy havonta kétszer külön súlypontos vitaesteket rendezzenek különböző, égető témakörökben, de úgy, hogy a rövid bevezető előadások után bárki hozzászólhasson, aki akar.

Az első ilyen előadást márciusban Vita Sándor tartotta az utóbbi száz év magyar külpolitikájáról, különösen Andrásynak Magyarország balkáni szomszédaival való megegyezési szándékáról, Kossuthnak a románokkal való tárgyalásairól, végül az autonóm Erdély gondolatát is érintve.

A *Hitel*nek nemcsak a szerkesztősége, hanem a kiadóhivatala is itt talált otthonra. A *Hitel* ugyanis 1942-től negyedévi lapból havi szemlévé vált, Albrecht Dezső és Vita Sándor parlamenti képviselő lett, Venczel József egyéb foglalkoztatása miatt a lap szerkesztése Kéki Béla nyakába szakadt, de munkájáért rendes fizetést kapott, s egy helyettes szerkesztőt is alkalmaztak, Kiss Jenő költő személyében. A másik három szerkesztőtársra tehát kevesebb feladat hárult, ám szívükhöz közelebb állt a *Hitel* korábbi formájában. „Mert úgy láttuk, hogy nehezen válik a lap azzá, amivé szerettük volna, hogy váljon. Talán a kisebbségi életben nagyobb odaadással szerkesztettük, azonkívül sokkal világosabban láttuk akkor az erdélyi magyarság helyzetét és feladatait. [...] Ezekben az években a *Hitel*ben különösen sok történelmi tanulmány jelent meg, társadalmi kérdésekkel sokkal kevesebbet és bizonytalanabban foglalkoztunk.”³³

„Nagyon szerettem az Erdélyi Kört, öreg, boltíves szobáival, falain régi metszetekkel, és úgy éreztem, hogy valami ilyesféle társaskörre gondolhatott Széchenyi is, ahol nem borozgatás és kártya, hanem a jövő építése folyik. Az itt folyó beszélgetésekben leggyakrabban Albrecht Dezső, Demeter Béla, Entz Géza, Juhász István, Kéki Béla, László Dezső, Makkai László, Mikó Imre, Nagy

Géza, Szabó T. Attila, Teleki Géza, Venczel József, Zathureczky Gyula és jómagam vettünk részt. Természetesen voltak olyan barátaink is, akik hozzánk hasonlóan gondolkoztak, de ritkábban látogatták a Kört. Emlékszem egy estére, amikor Tavaszgy Sándor református püspökhelyettes beszélt az etikai nacionalizmusról, és elmondta, hogy Svájcban nagyon elgondolkoztató üzenet érkezett: a magyarság foglalkozzék azzal a kérdéssel, hogyan lehetne az elkövetkező időkben a délkelet-európai kérdést tartósan és ésszerűen elrendezni. Tavaszgy örömet fejezte ki, hogy ezekkel a kérdésekkel egy komoly társaság foglalkozik akkor, amikor az anyaországi magyar társadalomban ilyen kérdésekről nincs és nem lehet szó.”³⁴

S hogy a megújuló *Hitel*ben közreadott tanulmányai szerint milyen politikai koncepciót dédelgetett még mindig magában Vita Sándor, azt az immár havilap 1940 és 1941 összevont számában megjelent *Metamorphosis Transsylvaniae* című írásából egy idézet – amely a két kisebbségi évtized során kialakított erdélyi magyar szellemi és lelki egység fenntartásának fontosságára figyelmeztetett – érzékelteti a legjobban: „A kisebbségi életforma a nemzeti egység volt, s ennek megvalósítása érdekében az osztálykülönbségek megszüntetése, minden magyar erő és tehetség érvényesülésének biztosítása s tervszerű munkába állítása volt az elsőrangú feladat. A társadalom felismerte a szellem és az erkölcs megtartó erejét. Eltávolodott az egyoldalú politikai szemlélettől, és olyan új nemzetszemléletet alakított ki, amely totálisnak is nevezhető, hiszen a nemzet politikai, szellemi, erkölcsi, élettani és gazdasági funkciói között nem akart sorrendi különbséget tenni. Hirdette, hogy a nemzet érzelmi közössége mögött nélkülözhetetlen az erős politikai, művelődési, gazdasági és társadalmi szervezettség. Az új közösségi élet alapja a nép, és nép alatt komolyan szervezett közösséget kell érteni, a közösség minden tagjában az áldozatkészség és az egymásért való felelősség gondolatát kell beoltani.”³⁵

A bécsi döntés első évfordulóján cikket írt a kolozsvári *Ellenzékbe* is (mely már az Erdélyi Párt lapja volt akkor): „Visszagondolva az elmúlt esztendő erdélyi életére, keserűen állapítottam meg, hogy az erdélyi magyarság társadalmi gondolkozása kedvezőtlenül változott: az átalakulóban lévő társadalomban a boldog hazatérés után mintha bizonyos szellemi válság jelei mutatkoztak volna. Az eszmék, amelyek életünket irányították, megzavarodni látszottak, régi és új életünk törvényei és szokásai különböztek, a tájékozatlanság lett úrrá a lelkeken. Nem éreztük többé tetteinkért a történelmi felelősséget, nem tekintettük többé a magunk feladatának népünk művelődésének, jólétének, egészségének, boldogulásának ügyét. Mert gondoskodik majd erről az állam... Az egyéni kezdeményezés háttérbe szorult, s közömbösen néztük, hogyan sorvad el lassan a társadalmi aktivitásnak az a szelleme, melynek a kisebbségi életben annyi értékes gyümölcse termett. Az elmúlt huszonekét év tapasztalatait nem igyekszünk következetes módon realizálni, s az erények, melyeket a nehéz idők kifejlesztettek, mintha egyre inkább halványulnának. Úgy látszik, mintha Erdély feladná a kisebbségi időkben kialakult etikáját.”³⁶

1943 májusában Kolozsvárra érkezett Kodály Zoltán, aki ellátogatott az Erdélyi Körbe is. Kodályt azon az erdélyi útján különösen a nép magára hagyatottsága foglalkoztatta, mert szerinte az állam a jót is úgy adja, mintha valami kényszert gyakorolna. Érdeklődött, mi a helyzet a nép és az értelmiség viszonyában? És „be kellett vallanunk, hogy ez sokkal rosszabb, mint pár éve volt. Az értelmiség mind messzebb kerül a néptől, annak bajait, gondjait alig érti, s ő maga egy hazug, külsődleges életet él. Kodály a szociális és gazdasági viszonyok megjavítását látja első feladatnak. Ebben egyetértettünk. De Kodályt az is érdekli, hogy a régi, egyszerű erdélyi életformák nem változnak-e túlságosan? S az erdélyiek hűségesek maradtak-e szülőföldjükhöz?”³⁷

Ugyancsak 1943-ban, az Erdélyi Körben „Teleki Géza (Teleki Pál fia) – akkor kolozsvári egyetemi tanár, később a Moszkvába induló fegyverszüneti delegáció tagja – arról beszélt, hogy tudatában kell lennünk annak a ténynek, hogy Európában élünk, Magyarország centrálisan helyezkedik el a soknemzetiségű Európában, maga is egy nemzetiségi terület, amelyben a magyarság a térség közepén él. Tudatában kell lennünk annak, hogy a magyarság helyzete történelme során sokszor volt válságos, de most az a baj, hogy a nemzet vezetése nem egy igazi erkölcsi-kulturális elit kezében van. Az állam és a nemzet között ellentét áll fenn, s a kormány nem a nemzet akarata és kívánsága szerint működik. – Igen súlyos szavak voltak, de Teleki Géza így látta, és így mondotta.”³⁸ Teleki Géza fejtegetéseit sok érdekes hozzászólás egészítette ki. Hozzászólott Demeter Béla, Nagy Géza, Venczel József, Juhász István, László Dezső és Vita Sándor.

1944 áprilisának első napjaiban Albrecht Dezső tartott bevezetőt a nemzetiségi kérdéstről, aki a jogász szemével-eszével reálisan látta és objektíven taglalta az érvényes problémákat, rávilágítva ugyanakkor a magyar vezetők hibáira is.

Április végén erősen kritikus hangvételű beszélgetés folyt a Körben arról, hogy az értelmiség felhagyott a társadalomkutatással, de óvatos lett a társadalombírálatban is. Májusban ismét Vita Sándor vezette be a vitát: „Mi az állam és mi a társadalom feladata? Minek kell megváltoznia és hogyan?” A vitában Teleki Géza, Albrecht Dezső és Demeter Béla „vette fel a kesztyűt”.

Dr. Bónis György jogász pedig az alkotmány fejlesztéséről és a nemzetiségi kérdés (beleértve a zsidóságot is) megoldásáról tartott előadást, és a területi, valamint a testületi megoldást fejtette ki. Mikó Imre hozzászólásában arról beszélt, hogy a dunai konföderáció volna az igazi és végleges megoldás.

1944-ben a nyári és kora őszi hetekben az Erdélyi Körben tartott viták iránti érdeklődés igencsak megnőtt. Élénk megbeszélések folytak arról is, hogy milyennek kell lennie a háború utáni Magyarországnak, és mi lesz Magyarország és Erdély sorsa, közös marad, vagy szétválik? Ezt a megbeszélés-sorozatot Vita Sándor vezette be „Mindenki felelős azért, ami történni fog” címmel. A magyarság történelmének egyik legválságosabb korszakát élte már, a szomszédos népek burkoltan vagy nyíltan ellenségei voltak, igaz barátai pedig egész Euró-

pában sehol. De mi ennek az oka? Nem tudták a magyar életformát vonzóvá tenni? Akkor hogy lehet helytállni abban a súlyos helyzetben? Mi következik a magyarság történelméből és földrajzi helyzetéből?

Négy vitaestet is tartottak, mert érezték, hogy a magyar reformokat s a magyar demokrácia kérdését végre meg kell oldani. De bár reálisan mérték fel a helyzetet, a gondok, problémák megoldására nem volt sem módjuk, sem politikai eszközük a történelmi lehetőségben.

Az Erdélyi Körben merült fel először nyilvánosan és nagyon komolyan Magyarország háborúból való kilépésének szükségessége, avagy egy azonnali fegyverszünet megkötése.

„1944 júliusának legelső napjaiban Demeter Béla barátom, az EMGE lapjának szerkesztője, közölte velem, hogy baloldali értelmiségieknek egy csoportja – név szerint dr. Csögör Lajos fogorvos, dr. Demeter János ügyvéd és Kovács-Katona Jenő újságíró kapcsolatba léptek velem, és szeretnének az ő közvetítésével az Erdélyi Párt úgynevezett „balszárnyával” megbeszéléseket kezdeni. Az említett személyiségek egyébként a Békepárt vezető személyiségei voltak, mely, mint később megtudtuk, a Kommunista Párt frakciójaként működött. [...] A baloldaliakkal való megbeszélést én a magam részéről rendkívül jelentősnek tartottam, bár láttam, hogy ők nagyon sok tekintetben illúziókban élnek. Így például, hogy a román baloldallal való kapcsolat következtében nem kell majd a román nacionalizmustól félni. Az oroszokat illetően az volt a véleményük, hogy azok nem akarnak itt egy kommunista berendezkedést, csupán egy olyan demokratikus rendszert, amiben ők tökéletesen megbízhatnak. Mindenesetre azonnal tájékoztattam a baloldaliakkal való tárgyalás gondolatáról Teleki Bélát. [...] A Teleki Bélával való megbeszélés után, július 18-án ültünk le első ízben az Erdélyi Kör helységében a Béke-pártiakkal. Az Erdélyi Párt részéről dr. Mikó Imre képviselő, Demeter Béla és én. A baloldaliak részéről dr. Csögör Lajos, dr. Demeter János és Kovács-Katona Jenő. A megbeszélés igen jó, mondhatnám baráti légkörben folyt le annak ellenére, hogy politikai nézeteink sok tekintetben nem egyeztek, de mindnyájunkban mélyen élt az erdélyi magyarság életéért érzett felelősség. Ezek a megbeszélések azután körülbelül egy hónapig, Románia átállásáig folytak. Megállapodtunk a már említett társadalmi összefogás fokozatos előkészítésében, teljesen egyetértettünk abban is, hogy minden erdélyi magyar értéket meg kell védeni, Erdélyt meg kell kímélni a háború pusztításaitól. S olyan demokratikus rendszert kell létrehozni, amelyben az oroszok megbízhatnak, és amelyikben valamilyen formában meg lehet valósítani az erdélyi magyarság autonómiáját. A rohanó események között nem volt lehetőség arra, hogy erről részletesebben beszéljünk, nem tisztáztuk tehát azt, hogy ezt Románia keretében kell megvalósítani, vagy esetleg meg lehet teremteni egy önálló erdélyi államot, amely azután a dunai konföderáció része lehetne.”³⁹

Meg kell említenünk, hogy azokban a napokban a *Hitel* baráti köre, a kialakult politikai viszonyok között, már nem látta többé értelmét a folyóirat megjelentetésének.

1944. augusztus 24-én Kolozsvár lakossága megdöbbenve értesült arról, hogy Románia 23-án letette a fegyvert, átállt, a szövetségesek pedig garantálják Románia függetlenségét és belső berendezésének szabadságát, továbbá elismerik Romániának Észak-Erdélyre vonatkozó jogát.

„Mi, Kolozsvárt tartózkodó képviselők még augusztus 24-én délelőtt összeültünk megtárgyalni a teendőket. Úgy döntöttünk, hogy Teleki Bélának sürgősen kihallgatást kell kérnie Horthytól, s meg kell őt győznie arról, hogy a háború folytatása az erdélyi magyarság pusztulását vonhatja maga után, forduljon tehát mielőbb a szövetségesekhez fegyverszünetet kérve. [...] Még ugyanazon a napon délután tanácskoztunk a Béke pártiakkal is. Ezen a tanácskozáson már részt vett Teleki Béla is. Csögörék is azt tartották, hogy Teleki Bélának sürgősen kihallgatást kell kérnie Horthytól. Teleki Béla másnap aztán el is utazott Budapestre. Már az előzetes hírekből tudtuk, hogy a Sztójay-kormányt váltó Lakatos-kormány (augusztus végén) fő célja: Magyarországnak a háborúból való kiválasztását előkészíteni, illetve végrehajtani. A kormányzó is a mielőbbi fegyverszünet mellett nyilatkozott Teleki Bélának, de aztán úgy vélekedett, hogy még nagy német erők vannak az országban, s egy váratlan kiugrás a polgárháború veszélyével járhatna, s valószínűleg egy jobboldali diktatúrához vezetne. Teleki Lakatos miniszterelnöknél is járt, és ígéretet kapott, hogy nem tervezik egy Románia elleni katonai akció megindítását. Sajnos, ezt az ígéretet nem tartották be.”⁴⁰

Pedig Lakatos miniszterelnök Teleki Bélát, mint erdélyi szakértőt, még a szeptember 8-ai minisztertanácsi ülésre is meghívta, ahol viszont csak egyedül Teleki foglalt állást a fegyverszünet sürgős megkötése érdekében. Ugyanakkor azt is kijelentette, hogy abban a helyzetben az erdélyi magyarságnak egyetlen lehetősége maradt: ha kapcsolatba lép a kommunistákkal és általuk a baloldali román erőkkal.

„...a Béke pártnak [...] erősen megnőtt az aktivitása azáltal is, hogy önkéntes vargyasi száműzetéséből visszatért Kolozsvárra Balogh Edgár, és igen aktívan kapcsolódott be a szervezkedési munkákba. Csögörék a következő megbeszélésünkön felhívták a figyelmet arra, hogy ők nem legális képviselői a Kommunista Pártnak, mert annak valódi vezetői: Simó Gyula, Veress Pál, Nemes József és még többen, akik jelenleg a kolozsvári ügyészségi fogházban vannak. [...] Ki kellett tehát ezeket szabadítanunk. Készült a társadalmi, egyházi vezetők részéről ennek érdekében egy beadvány, de a döntést Teleki Bélának, Dálnoki Veress Lajos altábornagnál történt közbelépése hozta meg. A hatalom akkor ténylegesen a hadsereg kezében volt, és Dálnoki Veress a Teleki Béla kérésére utasítást adott a foglyok azonnali szabadon bocsátására. Szeptember 13–14-én szabadultak ki Simóék, és ettől kezdve Teleki Bélával már nem a Csögör-csoport, hanem ők tárgyaltak, minden esetben az EMGE Majális utcai székházában.”⁴¹

Azt viszont tudnunk kell, hogy sem a Csögörékkel, sem a Simó Gyuláékkal való megbeszéléseken soha nem volt szó a Magyarország és Románia közötti jövődő határokról!

Kolozsvár minden gazdasági, művészeti értéke megőrzésének érdekében „... felmerült az a gondolat, hogy egy memorandumban kellene az erdélyi álláspontnak hangot adni, és ezt a memorandumot azután szinte ultimátumszerűen kellene Horthynak átadni. A memorandum aláírói Kolozsvár jelentősebb társadalmi vezetői lennének. Ez az elgondolás a tárgyalások folyamán általános helyesléssel találkozott. A memorandum első fogalmazványa Szabédi László lakásán készült. [...] A végső formát szeptember 12-én délelőtt az Erdélyi Kör Főter 5. szám alatti helyiségében fogalmazták meg, Szabédi László, Mikó Imre és Nagy István, de úgy emlékszem, Tamási Áron is ott volt, és szintén segített a végső forma kialakításában. Ugyanaznap estére ide, a Körbe hívtuk meg az egyházak vezetőit, egyetemi tanárokat és a magyar művelődési és gazdasági intézmények reprezentánsait a memorandum ismertetése és aláírása céljából. Eljöttek az Erdélyi Körbe: Vásárhelyi János ref. püspök, Sándor Imre róm. kath. püspöki helynök, Boga Alajos róm. kath. statusi referens, Józán Miklós unitárius püspök, Járosi Andor evangélikus főesperes, dr. Tavaszy Sándor püspökhelyettes, dr. Maksay Albert, a Ref. Teológia igazgatója, dr. Nagy András ref. teológiai tanár, dr. Haynal Imre és dr. Miskolczy Dezső orvosprofesszorok, dr. Szász István, az EMGE ügyvezető igazgatója, aki a Pesten tárgyaló Teleki Béla megbízásából is aláírta a memorandumot, továbbá dr. Venczel József, az Erdélyi Tudományos intézet ügyvezető igazgatója, Juhász István, Nagy Géza, Tamási Áron, Szabédi László, Nagy István és Kiss Jenő írók, Demeter Béla lapszerkesztő, Jordáky Lajos publicista, gr. Teleki Géza egyetemi tanár, továbbá az Erdélyi Párt részéről Mikó Imre és én. A memorandum aláírása után felmerült a kérdés, kit kérjünk meg a Horthyhoz intézett dokumentum átadására. S ekkor azonnal jelentkezett gr. Teleki Géza.”⁴²

Aki át is adta Horthynak, s határozottan jelentette ki, hogyha nem cselekszik sürgősen, akkor Erdély önállóan fog cselekedni. Csakhogy olyasmire senkinek semmilyen elgondolása nem volt. De hogy az erdélyiek álláspontja Horthyra milyen hatással volt, arról a neves angol történész C. A. Macartney *October Fifteenth* című könyvében is megemlékezik.

Ami történelmi tény viszont: Dálnoki Veress Lajos altábornagy, a 2. magyar hadsereg parancsnoka, minden bizonnyal a memorandum ismeretében és a Teleki Bélával való többszöri megbeszélés alapján döntött úgy, hogy ha a tordai front nem tartható tovább, akkor Kolozsvár megkímélése céljából csapatait harc nélkül kivonja. És idejében kivonta.

„Az Erdélyi Kör pedig, amelyiknek igazán szívügye volt a háborúból való kilépés és Kolozsvár pusztításoktól való megmentése, természetesen egyre szélesedett. A memorandum átadása után néhány nappal ismét találkoztunk az Erdélyi Körben – szeptember 16-án –, de ezen az összejevetelen most már részt vettek a szakszervezetek, továbbá az iparosság, a kereskedők és a hóstáti gazdálkodó réteg képviselői is, és egyhangú határozattal megalakítottuk az Erdélyi Magyar Tanácsot. Itt mindenki félretette egymás iránti esetleges ellenszenvét, elfogultságait, mert tudtuk, éreztük, hogy itt az erdélyi magyarság

jövőjéről van szó. Az Erdélyi Magyar Tanács nem volt hatóság, ennek ellenére bizonyos hatósági jogkört is gyakorolt, így létrehozott – Bethlen Béla kormánybiztos jóváhagyásával – egy fegyveres polgárőrséget, elsősorban a rendőrség közbiztonsági feladatainak támogatására. [...] Az őrség a városháza udvarán tanyázott. A közellátás biztosítása és az üzemek megvédése volt a fő feladat, továbbá a gyárakban a nyersanyagok, készárúk megmentése. Ez utóbbi nem annyira a városi őrség, mint inkább a gyári őrségek feladata volt. De mindkettő igen eredményesen működött, így pl. a Dermata gyárból együtt úzték ki a készleteket elszállítani akaró német katonákat. [...] A Magyar Tanács elnökévé, Vásárhelyi János ref. püspök javaslatára, Teleki Bélát választottuk meg, ami természetesen következett eddigi rendkívül aktív és eredményes tevékenységéből. [...] Abban a helyzetben, amiben akkor éltünk, mindenki, aki a Magyar Tanács megbeszélésein részt vett, tisztában volt azzal, hogy rendkívül jelentős politikai változások következnek, és ebből a szempontból igen fontos volt, hogy a Tanács munkájában a baloldali politikusok is minél aktívabban részt vegyenek.”⁴³

S az Erdélyi Magyar Tanács ügyködésének is köszönhető, hogy Kolozsvár Budapestről elrendelt kiürítését Bethlen Béla kormánybiztos nem hajtotta végre, s a Ferenc József Tudományegyetem is a helyén maradt.

Mindent egybevetve: az Erdélyi Kör előbb a *Hitel* baráti körének és társaságának agorájaként, közéleti fórumaként működött, később pedig a haladó, korszerű gondolkodású erdélyi és anyaországi értelmiség történelmi tárgyalásainak színhelye volt a szovjet hadseregnek Kolozsvárra való bevonulásáig.

Erdélyi kálvária és holokauszt

Vita Sándornak, gazdaságpolitikai szakértőnek, a szövetkezeti mozgalom egyik úttörőjének, *Hitel*-szerkesztőnek és szerzőnek, a Vásárhelyi Találkozó szervezőjének és előadójának, az erdélyi statisztikai iroda megszervezőjének és irányítójának, behívott országgyűlési képviselőnek, az *Ellenzék* felelős kiadójának, az Erdélyi Párt gazdasági vezetőjének s az Erdélyi Kör egyik vitavezetőjének szerepe és aktivitása aligha vitatható. Kevésbé ismert viszont az a szerepe, illetve megbízatása, mellyel kolozsvári magyar zsidók százainak szerzett belügyminiszteri mentesítést, s intézte Albrecht Dezső segítségével a budapesti gettóba való menekítését (mindössze jó egy hónap alatt), hiszen azt hitték, hogy az oda telepítettek túlélhetik a vészkorszakot és a háborút. És túl is éltek.

Az 1944. március 19-ei német megszállás után és német nyomás, követelőzés nyomán ismét napirendre kerül a zsidótörvények végrehajtása, melyet Kállay Miklós miniszterelnök, Horthy beleegyezésével, addig csak tessék-lássék módon hajtott végre. Köztudott és közismert immár, hogy Németország emiatt nyolc ultimátumot intézett Horthyhoz, a kilencedik helyett megszállta. Igaz viszont az is, hogy a megszállás Horthynak Hitlerrel Salzburgban való alkudozá-

sai után következett be, melyeknek eredménye mégiscsak a budapesti zsidóság megmentése volt. De az is kiderült, hogy az országgyűlési képviselők, de a vezető politikusok többsége is milyen szűklátókörű, miközben a jobboldal azért ujjong, hogy megoldódik a zsidókérdés, és Magyarország jövőjén már nem gondolkodik, azért nem aggódik senki.

1944. április 5-e volt a sárga csillag kötelező viselésének premierje, s annak bebizonyosodása is, hogy a magyar középosztály nemcsak tájékozatlan, de gerinctelen is. És nem lát messzebb, mint a közvetlenül előttünk álló időre, európai tájékozottsága nincs, és hiányzik az igazi történelmi tudata is.

Vita Sándort mindez kétségbe ejti, akárcsak közvetlen barátait: Albrecht Dezsőt vagy Mikó Imrét is. Különösen, hogy olyan hír terjengett, miszerint nemcsak a budapesti, de más vidéki városok, így az erdélyi Kolozsvár és vidéke zsidóságát is gettóba akarják telepíteni.

„A kolozsvári magyarság körében nem volt antiszemitizmus. Mintegy 14-15 ezer zsidó élt Kolozsváron, döntő többségük magyar anyanyelvű volt, és sokan a magyar kulturális életben is élénken részt vettek. Zsidó volt például a kitűnő Lepage könyvkereskedés tulajdonosa is, Dobó Ferenc, aki a román uralom alatt is minden Magyarországon megjelenő könyvet meghozatott, valamint a *Független Újság* című hetilap tulajdonosa is, Ligeti Ernő. A lap például komoly részt vállalt a Vásárhelyi Találkozó előkészítésében. És még sokan mások, művészek, orvosok, egyetemi tanárok, kereskedők stb. [...] Április utolsó napjaiban Endre László belügyi államtitkár, a legvadabb antiszemita, Kolozsvárra érkezett egy német tábornok kíséretében, és kijelölték a gettó helyét az Irisz-telepi téglagyárban. Akkor még nemcsak én, de a zsidó vezetők – akik általában jól voltak tájékozódva – sem tudták azt, hogy mi következik.”⁴⁴

Néhány nap múlva megkezdődött a zsidók gettóba szállítása. A *Keleti Újság* című napilapban Abrudbányai Fikker János unitárius teológiai tanár vezércikket írt „Miért sajnáljuk őket?” címmel, s ebben felrótta, hogy Kolozsvárt valószínűsítő filozofikus hangulat uralkodik, s mindenki a zsidókat sajnálja.

„Valóban úgy volt, hogy a zsidók sorsa mély megrendülést okozott a lakosság nagy többségében. A zsidók szenvedése és a velük történő embertelenségek, megalázottságuk, vagyonukból való kifosztottságuk érthetően mély emberi részvételt keltett. S akinek volt rá módja, igyekezett segíteni rajtuk.”⁴⁵

Az egyházak vezetői (Vásárhelyi János ref. püspök, Sándor Imre róm. kat. püspöki helynök, Józán Miklós unitárius püspök és Járosy Andor evangélikus főesperes) a főispánnál, alispánnál, polgármesternél s végül a miniszterelnöknél is tiltakoztak, de eredménytelenül. Eredménytelen tiltakozásaik után az egyházfők igyekeztek más módon segíteni az üldözött zsidókon. Vásárhelyi János ref. püspök utasítást adott a Református Kórháznak, hogy minden jelentkező zsidót vegyenek fel betegállományba, és vállalta Glasner Akiba főrabbi megmentését is. Sokan rejtették el zsidó barátait és ismerőseiket, szomszédaikat a saját lakásukon is. Az egyházak emberbaráti tevékenységével vetekedett az egyetem néhány professzorának – Haynal Imrének, Miskolczy

Dezsőnek, Klimkó Dezsőnek – segítőkészsége, akik a klinikákon számos zsidónak nyújtottak menedéket, így a mentesítéskérők többsége egyelőre még nem volt gettóban.

Amikor Márton gyulafehérvári róm. kath. püspök az észak-erdélyi zsidók elleni embertelenségről értesült, Kolozsvárra utazott, és május 18-án a kolozsvári Szent Mihály templomban szenvedélyes hangú beszédet mondott a zsidóüldözések kérdésében: „Értesültem, hogy híveim az egyházmegye legkeletibb határától kezdve mélységes megdöbbenéssel fogadták ismert személyiségek szabadságának korlátozásáról és bizonytalan sorsáról elterjedt híreket – s ugyanúgy aggodalommal kísérték a zsidók ellen az utóbbi időben végrehajtott intézkedéseket. Örömmel hallottam híveimnek azt az erkölcsös felfogását, véleményét és ítéletét, és főpásztori büszkeséggel említem fel, mert ez egy széles tömegnek a felfogása, vélemény és ítélete.”⁴⁶

Sajnos azonban az is igaz, hogy a társadalomnak egy kisebb része teljesen elveszítette morális tartását, és vagyonszerzésre igyekezett a szerencsétlen zsidóknak lakásaikból és az üzleti életből való eltávolítását kihasználni. Vita Sándor feljegyezte, hogy Kolozsvárt például még a téglagyárban voltak az összegyűjtött zsidó családok, amikor már özönlöttek a polgármesteri hivatalba a lakás- és üzletigénylések. Július 20-áig 3500 lakásigénylést adtak be az alig 500 kisajátított lakásra, s július végén már kiutalták a zsidó tulajdonban volt üzlethelyiségeket és műhelyeket.

Nyugati és hazai polgári, civil nyomásra-tiltakozásra Jaross Andor belügyminiszter 1944. május második felében létrehozott egy bizottságot, amely a nemzeti életben komoly érdemeket szerzett zsidóknak az őket sújtó rendeletek alól való mentesítését lett volna hivatva elbírálni.

„Ennek a bizottságnak Endre László volt a feje. A bizottság működése azonban Endre László magatartása miatt lehetetlenné vált, mert ő senkinek az érdemeit nem vette tekintetbe. Ezért Jaross a bizottságot feloszlatta, és ő maga vette kezébe a mentesítések ügyét. Ekkor engem táviratilag behívott és megkért, hogy nézzem át az erdélyi kéréseket, és véleményezzem azokat. Megbeszéltem Teleki Bélaékkal (Albrecht Dezsővel és Mikó Imrével) ezt a kényes feladatot, s ők azon a véleményen voltak, hogy feltétlenül vállaljam el ezt a megbízatást, mert így módomban lesz néhány emberen segíteni. Mint kiderült, régi kedves barátom, Botár István imrédysta képviselő javasolt engem Jarosznak, bár Botár Istvánnal akkor már nagyon ellentétes vonalon álltunk politikailag. [...] Elsősorban szóvá tettem Jarosznak Andornak az embertelen gettóba zsúfolást, ami Kolozsváron már három hete tartott, és kértem, hogy legalább azokat, akik mentesítési kérést adtak be, hagyják meg otthonaikban ügyük elintézéséig. Jaross azt válaszolta, hogy nem teheti, mert a németek nagyon nyomják, hogy a zsidókérdés megoldása igen lassan halad Magyarországon. [...] Megtudtam, hogy a Belügyminisztériumban a mentesítési osztály vezetője Szilágyi László min. tanácsos erdélyi ember. A következő hetekben sokat jártam fel hozzá mentesítési ügyekben. Rendkívül segítőkész, jóindulatú, művelt ember volt,

nekem csaknem minden ügyemet kedvező referátummal vitte be Jarosshoz, de körülbelül tízezer mentesítési kérés volt nála, és sajnos, az erdélyiek nem voltak elkülönítve. Megtudtam azt is, hogy a kolozsvári zsidók deportálása június közepéig befejeződik, én viszont május közepén kaptam a megbízatásomat, így tehát nagyon keveset lehetett már segíteni, mert a mentesítési ügyekben hosszú hetekig húzódtak a döntések, és ha valakit már elszállítottak, azon a mentesítés már nem segíthetett. Szilágyi László jóindulata nélkül semmi eredményt nem tudtam volna elérni. Igen nehéz napokat, heteket éltem át ezekben az időkben, szinte naponta jöttek hozzám érdeklődni, ügyük elintézését sürgetni érdemes, a magyar művelődési életben szerepet játszott emberek." [...] „...végül is sikerült mintegy 60-70 zsidó család (kb. 210 ember) számára a mentesítést megszerezni, így többek között Ligeti Ernő írónak (akit aztán 45 januárjában Pesten a nyilasok, a mentesítéssel mit sem törődve, feleségével együtt agyonlőttek), Biró József műtörténésznek, aki szinte az utolsó pillanatban leltározta fel számos erdélyi kastély történetét, művészeti értékeit. A nyilasok őt is agyonlőtték. Továbbá Arató András, Major Béla és Katona Béla újságíróknak, Erős Lajos bankigazgatónak, dr. Steiner Pál sebész-tanárnak, dr. Kis Mór ny. egyetemi tanárnak, Brüll Manó gimn. tanárnak, Janovics Jenő színi igazgatónak, Dobó Ferenc könyvkiadó-könyvkereskedőnek, Szegő Dénes állattenyésztési szakértőnek, az EMGE munkatársának stb. Nagy aggodalomban voltam Tamási Áron apósáék miatt is, akik nem tudtak semmiféle nemzeti érdemet felmutatni mentesítésük érdekében – de kórházban voltak. Az ő ügyükben külön is beszéltem Jarossal, aki azt mondta, hogy mentesítést ugyan nem tud adni, de maradjanak nyugodtan a kórházban, és nem fogják őket elvinni. Így is történt.”⁴⁷

Vita Sándor tehát emberségből, értéktiszteletből s az élet áhívatával tett keresztény bizottságot zsidó vallású embertársai mentésekor. Ezért annyit nem lehet elhallgatni, hogy legalább a 2012-es kolozsvári holokauszt-emlékünnepek keretében, Wallenberg svéd diplomata és Járosy Andor evangélikus főesperes (igaz, hogy ők mártíromsággal fizettek emberségük miatt) neve mellett, Vita Sándoré is el kellett volna hangozzon!

De visszatérve a korabeli eseményekre. Hogy egész nyáron mi történt a magyar parlamentben és Erdélyben, már megírtuk. 1944. augusztus végén Horthy leváltotta Sztójay Döme kormányát, és Lakatos Gézáat bízta meg az új kormány megalakításával.

„Szeptember 21-én Teleki Bélával és Mikó Imrével autón Budapestre mentünk Másnapra volt összehívta a képviselőház, és ezen az ülésen kellett az új miniszterelnöknek, Lakatos Gézának bemutatkoznia. Mi bizonyos rokonszenvvel fogadtuk Lakatos kinevezését, s azon tanácskoztunk, mi legyen a magatartásunk ezen az ülésen. Arra a megállapodásra jutottunk, hogy zárt ülést kérünk, és ezen szóvá tesszük Erdély ügyét. A zárt ülés elrendeléséhez azonban legalább 60 képviselő aláírása kellett volna, de ezt nem tudtuk megszerezni, ezért úgy határoztunk, hogy nem veszünk részt az ülésen, mivel nincs meg a szabad vélemény-

nyilvánítás lehetősége. Ezt a Ház elnökéhez, Tasnádi Nagy Andrásához intézett levélben jelentettük be. Lakatos beszédét így a karzatról hallgattuk végig.⁴⁸

Vita Sándor szeptember 23-án tért vissza Kolozsvárra. Állandóan tanácskoztak a baloldali tárgyalópartnerekkel, akik nagyon bíztak abban, hogy az erdélyi magyarságot nem fenyegeti veszedelem, mivel Erdélybe már egy demokratikus román rendszer jön vissza. „Én nem voltam ilyen optimista, és nagy szorongással néztem az erdélyi magyarság jövője elé: kik lesznek vezetői, irányítói ennek a magyarságnak? Mennyire realistán ítélik majd meg helyzetét? S Ady sorai jártak az eszemben az *Üdvözlés a győzőnek* című verséből. „Ne tapasztatok rajta nagyon, – Ne tiporjatok rajta nagyon.” Miközben Csögörék egy autonomista megoldásban bíznak, Balogh Edgár pedig a dunai konföderációról álmodik. Teleki Béla az elmúlt évtizedek tapasztalatai alapján szintén pesszimista. Ő egyébként azzal, hogy sikerült megállapodnia Dálnoki Veress Lajossal, Kolozsvár harc nélküli kiürítésében, felbecsülhetetlen szolgálatot tett a városnak. Simóék, a kommunisták felkeresték és kérték, hogy maradjon Kolozsvárt, és garantálják személyi és anyagi biztonságát. Az események azonban, mint azt a későbbiekben látni fogjuk, másként alakultak.⁴⁹

„Október 7-én felhívott az EMGE-ből Demeter Béla, és hívott, hogy menjek az EMGE óvóhelyére, ott lesz Teleki Béla és Szász István is, az meglehetősen központi helyen van, a lakásom viszont aránylag messze a központtól, a Szamos másik partján. A hidakat felrobbantják, és így, ha itthon maradok, el leszek vágva mindentől, holott ezekben az időkben jobb, ha együtt vagyunk. [...] elmentem az EMGE-be, ahol aránylag kényelmesen tudtunk az alagsorban elhelyezkedni. Talán három vagy négy nap múlva láttuk az első szovjet lovaskatonákat feltűnni a Majális utcában. [...] A következő napok egyikén délben elmentünk Demeter Bélával a városházára, ahol már a szovjet tiszték intézkedtek, és gondoskodtak a közigazgatásról is: Demeter Jánost kinevezték polgármesternek, Csögör Lajost pedig alispánnak. – Itt meg kell jegyeznem, hogy az oroszok a román katonaságot nem engedték be a városba, és Észak-Erdély közigazgatását sem engedték át nekik, és fél esztendeig minden megye önállóan intézte az ügyeit az oroszok ellenőrzése alatt magyar és román tisztviselőkkel. – Csögör örömmel fogadott és mindjárt adott egy lapengedélyt az *Ellenzék* számára és kért, hogy már másnap jelenjen meg a lap, ne legyen a város lakossága egy napig sem újság nélkül. Csináljuk a lapot – mondotta – abban a szellemben, mint eddig, ők egy szocialista lapot indítanak. Azonban az oroszok a nyomdákat lefoglalták, így az *Ellenzék* többé már nem jelenhetett meg. Több évtizedes fennállása után okt. 10-én jelent meg az utolsó száma. Talán nyolc nap múlva indult a *Világosság* című lap, s ebben Balogh Edgár köszöntötte »Sztálin marsall kurucait.« [...] ...az EMGE épületét közben valamilyen katonai célra lefoglalták, és ezért mi a Haynal professzor klinikájára költöztünk át, aki szíves volt négyőnknek (Teleki Béla, Demeter Béla, Szász István és Vita Sándor) egy szobát rendelkezésünkre bocsátani. A klinikára egyébként százsámra menekültek be a nők »Sztálin marsall kurucái« elől, és a klinikán valahogyan mindenkinek

helyet adtak. A férfiaknak sem volt biztonságos a helyzete: az utcákról, de még a lakásokból is több ezer magyart hurcoltak el a Szovjetunióba, akiknek jelentős része ott pusztult. Elvitték kedves munkatársunkat, Mikó Imrét is. [...] Pár nappal a klinikára költözésünk után megjelent a szobánkban egy szovjet tiszt két fegyveres katona kíséretében egy Teleki Béla ellen és ellenem kiadott letartóztatási paranccsal, mint jóval később igen valószínűvé vált, a románok jelentettek fel az oroszoknál mint fasisztákat.”⁵⁰

És elkezdődött Vita Sándor és társai kálváriája. Hiába járt közbe annyi zsidó család érdekében még képviselőként. S hiába volt ugyanabban a minőségében biztos támasza sok román és magyar baloldalinak, kommunistának, és jótévedője a szabadlábra helyezéskor, amikor a front Kolozsvárhoz közeledett. Hiába vett részt annak a memorandumnak a megfogalmazásában a Béke pártiakkal együtt, melyet aztán Teleki Géza kézbesített Horthynak az erdélyiek álláspontjáról, és mentik meg Kolozsvárt a háborús rombolástól. Kolozsváron és Budapesten is mindezt már elfelejtették. Esetében is az a keresztény igazság érvényesült, miszerint: aki mindenkin segít, azon senki sem segíthet. S a több mint egyéves meghurcolásból szabaduló, kenyér nélkül maradt Vita Sándor emlékiratában csak ezt írhatja:

„Ez a meghurcolás egy esztendőnél valamivel hosszabb ideig tartott, s rendkívül leromlott egészségi állapotban kerültem ki belőle, ami csak azért nem vált végzetessé, mert 1946 nyarán Albrecht Dezső barátom jóvoltából pár hónapot a Mátra aljában, egy erdőbirtokon tudtam tölteni, ahol ő fakitermelést vezetett, s nekem állást is biztosított a könyvelésben, s így némi keresethez jutottam. Ennek ellenére szervezetem olyan károsodásokat szenvedett, amiknek hatása végigkíséri egész életemet.”⁵¹

Albrecht Dezső viszont 1947-ben emigrációba kényszerült, s a beteg és állástalan Vita Sándornak folytatódik keserves kálváriája.

„1947 tavaszán jöttem vissza Pestre. Megpróbáltam elhelyezkedni, azonban a veszített háború után, a súlyos gazdasági helyzetben lévő fővárosban, ahol nem lévén pesti, kevés kapcsolatom volt, az elhelyezkedés még akkor sem lett volna könnyű, ha nem áll mögöttem a letartóztatásban eltöltött tizenhárom hónap. Így, bár semmi vád nem volt ellenem, igen sok visszautasítást, sőt megáláztatást kellett elszenvednem. Végül az Országos Ref. Nőszövetség lapjánál, az Új Magyar Asszonyoknál kaptam adminisztrátori állást. A lap szerkesztője ebben az időben, régi kedves enyedi tanárom, Áprily Lajos volt. Az egyház azonban az említett lapot 1949-ben megszüntette, de engem az Egyetemes Református Konvent szociális és társadalompolitikai bizottsága statisztikai előadóként alkalmazott 1949 júliusában.”⁵²

1949-ben feleségül vette Koczogh Sárát, Zsindelyné Tüdös Klára unokahúgát, titkárnőjét. Zsindelyné a Református Nőszövetség vezetője, valamint a nőszövetség ún. „Istenhegyi Otthoná”-nak volt a gazdasági felelőse. A rokonsági kapcsolatot egy régi barátság is erősítette, hiszen a férjjel, Zsindely Ferencsel (aki Teleki Pálnak volt a politikai államtitkára és bizalmas munkatársa, később a Kál-

lay-kormányban kereskedelmi miniszter) nagyon jól ismerték egymást a Teleki Pálhoz való szoros kötődésben. Úgy tűnt, hogy rendeződik minden, ám 1951-ben az egyre erősebben balra tolódó református egyház megszüntette a szociális és társadalmpolitikai bizottságot, s ezzel megszűnt az 1949-ben elfoglalt állás is.

„Amint megtudtam, Kádár Imre író és újságíró – aki az 1919-es Tanácsköztársaság bukása után emigrált az akkor már a Romániához tartozó Kolozsvárra, majd 1946-ban visszatért Budapestre, és a Református Konventben helyezkedett el, ahol, nyilván politikai beállítottsága révén, egyre nagyobb befolyásra tett szert – állott a bizottság megszüntetése s ennek folytán az én elbocsátásom mögött. Nyilván kompromittálónak találta – politikai okokból – Vita Sándornak, a volt képviselőnek az alkalmazását. 1951-et írunk, és jöttek a kitelepítések. Elvitték Zsindely Ferencet és feleségét is. Ilyenformán megszűnt a Ref. Nőszövetség is, mivel az ennek helyet adó Zsindely-villára az állam rátette a kezét. [...] Ilyenképpen állástalan lett a feleségem is. Jött tehát – ezúttal mindkettőnk számára – az álláskeresés keserves időszaka. [...] Ám feleségemnek több szerencséje volt. Bár hét hónapi álláskeresés után, de 1952. január elsejével sikerült elhelyezkednie az Orvosegyetem egy akkor alakuló kísérleti-elméleti intézetében asszisztensként, és az intézet vezetősége vállalta a szakmai betanítását is. Innen ment nyugdíjba az akkor már »Simmelweis« Orvosegyetemről 1969. december 31-én, de még nyugdíjasként is évekig dolgozott régi munkahelyén. [...] Én jártam tovább az álláskeresés keserves kálváriáját. Két egészen kitűnő elhelyezkedési lehetőségem lett volna, azonban nemcsak a 13 börtönhónap állt mögöttem, de a munkakönyvembe be volt írva, hogy előzőleg egyházi alkalmazott voltam, s ez nem volt jó ajánlólevél a Rákosi-időben. [...] Végre 1952-ben egy ún. faháncsdoboz készítő kisipari szövetkezetnél sikerült kapnom pénztárosi-adminisztrátori állást. Igen primitív munkahely volt, de volt végre munkaviszonyom, és kettőnk fizetéséből – igen szerényen bár s a körülményeink miatt is igen visszavonultan – meg tudtunk élni.”⁵³

„Sokat foglalkoztam az Erdélybe való hazatérés gondolatával, de onnan olyan riasztó híreket kaptam, hogy jobbnak láttam ezt a tervemet egyelőre elejteni.”⁵⁴

1956 után, már 1958–59 telén jöttek az újabb megpróbáltatások. A szövetkezet elnöke közölte Vita Sándorral, hogy állását „átszervezés miatt” azonnali hatállyal megszünteti. Kiderült, hogy „véletlenül” az elnök tudomására jutott, hogy 1944 előtt országgyűlési képviselő volt, tehát osztályidegen a szocializmusban. A felmondás viszont alaptalan és jogsértő volt, perre került a sor. Vita Sándor állását visszakapta, azonban az állandó zaklatások miatt meggyengült egészségi állapota már nem tette lehetővé foglalkoztatását. Mint a Tüdőgondozó Intézet állományába vett honpolgárát 1960 nyarán rokkanttá nyilvánították, és rokkantsági nyugdíját állapították meg számára. Ami nyilván, semmire sem elég „nyögdíj” lehetett csupán, és ezért:

„Pár hónapos pihenés alatt annyira megerősödtem, hogy 1961-ben újra merem munkát vállalni. Kéki Béla barátom és egykori kolozsvári Hitel-szerkesz-

tőtársam jóvoltából, aki akkor a Budapesti Műszaki Egyetem könyvtárának volt a helyettes vezetője, itt helyezkedtem el mint nyugdíjas dolgozó. Munkaköröm a tanszéki könyvtárak leltározása és rendezése volt. Itt dolgoztam egészen 1983-ig.”⁵⁵

S közben mindvégig az állandó ÁVO-zaklatás és rendőri felügyelet, melyekkel – a megrokkant fizikummal és egyre-másra következő betegségekkel küszködő Vita Sándornak – hetente szembe kellett néznie. Ám ezek sem csillapíthatták az erdélyi magyarok egyre elviselhetlenebb sorsa fölötti aggodást és azt a szenvedélyét, hogy a hazai és a nagyvilág történeteit – testvéreinek, barátainak százával írott leveleiben – haladéktalanul le ne reagálja.

A megaláztatás és emlékezés évtizedei

Vita Sándor 1946-tól kiszorult a közéletből, a lapszerkesztésből és abból a vezető értelmiségi körből, melybe a háború előtti időszakban tartozott. S a történelmi-politikai bosszúnak köszönhetően a magyarországi új társadalmpolitikai rend páriáinak sorába kényszerítette, és abban tartotta az 1990-es rendszerváltásig, majd mindezt 1993-ban bekövetkezett haláláig sem tudta kárpótolni, emberileg jóvátenni. Társadalmi kivettségében, Vita Sándor életében – az aktív és cselekvő korszak mintegy tizenöt éve után, a *Hitteltől* a *Tisztelt Házig* (1932–1946) – az emlékezés és a kapcsolattartás 47 éve (1946–1993) következett. A szorongás és remény negyvenhét éve. Hiszen anyagilag és egészségileg megnyomorítva, társadalmilag igen visszavonultan, de erkölcsileg töretlenül és szellemileg igencsak élénken és lobogva élt.

1949-ben még publikálhat a felekezeti sajtóban néhány kisebb tanulmányt, ám az *Új Magyar Asszony* megszűntével minden lehetőség bezárul előtte. A dolog még reménytelenebbé vált, amikor a „Magyar Közösség” nevű földalatti mozgalomnak a létezése kitudódott, s elérhető tagjait bebörtönözték. A mozgalom elnöke, egykori képviselőtársa és jó barátja Donáth György volt, akit kivégeztek. Akkor került börtönbe Dálnoki Veress Lajos is, továbbá Szentiványi Domokos, aki a háború alatt a fiatal Horthy Miklós politikai tanácsadója volt, tagja az 1944. szeptember végén Moszkvába kiutazó fegyverszüneti küldöttségnek, és Szentmiklóssy István volt vezérkari tiszt, aki szintén a fiatal Horthy katonai tanácsadója volt, valamint Demeter Béla. Akihez még 1946-ban is feljárt a Kecskeméti utcába, ahol Demeter – akkoriban a párizsi békekonferencián erdélyi szakértőként ténykedett –, a Teleki Géza útmutatásai alapján a békekonferenciára benyújtandó erdélyi anyagot gyűjtötte és rendszerezte.

Vita Sándor, az említettek közeli ismerőseként és barátjaként szintén megfigyelés alá került, illetve volt már saját múltja, de a Teleki Gézával tartott, rendszeres kapcsolata miatt is. Teleki Gézával mindvégig, az Amerikai Egyesült Államokba való távozásáig, majd utána is, mint az Amerikai Erdélyi Szövetség elnökével is, állandó kapcsolatban maradt és élénken levelezett annak 1990 ja-

nuárjában bekövetkezett haláláig. Utoljára 1989 karácsonya előtt beszéltek telefonon. De ugyanúgy tartotta a kapcsolatot Teleki Bélával is. És a még szabadlábbon levő Dálnoki Veress Lajos vezérezredessel is rendszeresen találkozott, és igen érdekes beszélgetései voltak a háború utolsó heteiről, hiszen ő, 1944. október 15-e (a nyilas hatalomátvétel) után már nem értesülhetett közvetlenül az eseményekről. De az 1956 után szabaduló és Nyugatra távozó Dálnokival is rendszeresen levelezett, s mivel az éppen a *Magyarország honvédelme* című munkáján dolgozott, rendkívül hasznos és megbízható információkat kapott az egykori kolozsvári közéleti embertől és képviselőtől.

Az 1970-es évek elejéig útlevelet sem kérhetett, hiszen 1965 után oldották föl az állandó rendőri felügyelet alól. A következő években viszont elég nyugodtan, de továbbra is teljesen visszavonultan éltek. S mint azelőtt, ezután is csak a levélváltás maradt az egyetlen szellemi érintkezés testvérekkel, barátokkal s egykori sorstársakkal. E rendkívül gazdag levelezés jó része mindmáig ismeretlenül lappang, de egyszer talán elő is kerülhet személyes levéltárakból, magángyűjteményekből, beleértve nemcsak az 1946 utáni, de az előtti korszakban írottakat is. Rendkívül jó példa erre az öccsének, Vita Zsigmondnak írott levelek esete, melyeket – számszerűleg mintegy 484 – a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium könyvtárában őriznek a kutatók számára is elérhetően. E levélköteg mintegy 141 darabját Győrfi Dénes főkönyvtáros szerkesztette kötetbe, és jelent meg „*Kedves Zsigmond!*” címmel 2009-ben a marosvásárhelyi Mentor Kiadónál. „Hosszú élete során Vita Sándor rendkívül termékeny levélírónak bizonyult. Testéröccséhez, Zsigmondhoz az 1935–1993 közötti időszakban írt félezernyi levele is ezt igazolja. Ezek a levelek a XX. századi erdélyi és anyaországi közélet, művelődés sokoldalú vetületeinek hiteles kordokumentumai. Becses forrásanyagot szolgáltatnak az irodalom- és művelődéstörténész, a szociológus, közgazdász és nem utolsósorban a politikus számára. Míg a háború előtti leveleiben nem kevés teret és időt szentelt a korszak magyar politikai eseményeinek tárgyalására és kommentálására sok fontos közművelődési, irodalmi témával egyetemben, addig a második világháború utáni leveleinek halmazában a politikum szinte teljes mellőzése tapasztalható. Kizárólag a közművelődés, az irodalom, a művészet eredményeiről, eseményeiről tájékoztatja Zsigmondot. Különben is: a háború utáni meghurcoltatása mélységesen rányomta bélyegét életének erre a szakaszára. Bizonyára ezzel is magyarázható, hogy az 1945 és 1955 közötti időszakból egyetlen levele sem található Vita Zsigmond nagyenyedi hagyatékában. „Hallgatott, várt türelemmel” – írja Győrfi Dénes a leveleskönyv előszavában.⁵⁶

Az egykori Hitel-szerkesztőkkel is (Makkai Lászlót és Kéki Bélát kivéve, akik szintén Budapesten laktak), Albrecht Dezsővel, Venczel Józseffel és a *Hitel*ben gyakran közlő Mikó Imrével is vagy László Dezsővel is gyakran váltott levelet, s idézték az egykori idők közös emlékeit, vagy tájékoztatták egymást egyéni életük s a kultúra vagy közélet eseményeiről. Sajnos, a Vita Sándorhoz írott levelek és dokumentumok sorsa ismeretlen, vagy csak sejtethetjük, hogy a sárospa-

taki könyvtárban kereshetjük, mint öccsének hozzá írott leveleit, vagy az 1943–44-es naplóját is, melyeket még életében oda szándékozott letétbe helyezni. Ahogyan az Albrecht Dezső hagyatékában kereshető levelek sorsa sem lehet más, miután – állítólag – Budapestre, a Petőfi Irodalmi Múzeumba megérkeztek Párizsból. S ha igaz az, hogy ott, az emigrációs magyar irodalom dokumentumai még mindig pánccélszekrénybe zárva várnak jobb sorsukra, akkor kutatni mégis és továbbra is érdemes.

1972-ben végre útlevelet kap, és – 1945 után először – hazautazhat Erdélybe.

„1972-ben le tudtunk menni Erdélybe, és részt vettem az 50 éves érettségi találkozón a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban. A kollégiumot államosították, de ez a megjelentek emlékein nem változtatott. Meg kell jegyezni, hogy a találkozó résztvevői közül nem én voltam az egyetlen »börtönviselt«. Találkoztam Erdélyben élő testvéreimmel és családjaimmal, de Édesanyámnak – aki még élt, mikor engem elhurcoltak – már csak a sírjához mehettem el.”⁵⁷

Ahogyan az 1972 márciusában elhunyt Venczel Józsefnek is csak a sírjához mehet ki Kolozsváron a Házsongárdi temetőbe, aki a Hitel-szerkesztők közül elsőnek távozott az élők sorából. De az ifjúsága Kolozsvárával való találkozás sem segíthet kedélyén, mert kedve sem volt egykori ismerőseivel találkozni.

1975-ben legépelteti 1943–44-ben papírra vetett észrevételeit, naplóit, és azok alapján, azokat kiegészítve szeretné elkezdeni önéletírását. Testvéreinek, barátainak küldött leveleiben részletesen lereagálja kortársai (Balogh Edgár, Kacsó Sándor, Nagy István, Mikó Imre, Demeter János) könyvbe szerkesztett emlékiratait. Cáfol, pontosít, kiegészít emlékei szerint. Kulisszatitkoknak beillő információkat közöl a *Hitel* és Erdélyi Fiatalok viszonyáról, a Vásárhelyi Találkozó eredeti elképzeléseiről és igaz történetéről. Kifogásolja azt a módszert és hozzáállást, ahogyan a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon Balogh Edgár vezette szerkesztőbizottsága viszonyul a *Hitel* történelmi szerepéhez és szerkesztője, Albrecht Dezső személyéhez. Mindez csak megerősíti emlékiró szándékában, melyre egyre többen (Makkai László, Kéki Béla, de Czine Mihály is) biztatják. 1979-ben a meglevő dokumentumokra és naplókra alapozva írni, illetve diktálni is kezdi azt.

Sőt 1980-tól már keresett interjúalany is. Újságírók, irodalomtörténészek és történészek szeretnék szóra bírni és emlékeit megosztani, mint a XX. század közepének még élő, hiteles és nagy tanúját. Még ugyanabban az évben elbeszélget vele Pomogáts Béla, Tverdota György és Vásárhelyi Miklós az 1944-es őszi, erdélyi háborúellenes mozgalomról, s az interjú a *Tiszatáj* októberi számában jelenik meg. Vita Sándor, aki az egykori nehéz helyzetben az erdélyi magyar összefogás eredményes szervezőjének bizonyult, abban így emlékezik: „Ha felteszem magamnak a kérdést, hogy mennyiben sikerült elérni azt, amit akartunk, azt kell felelnem, hogy működésünk nem volt eredménytelen. Különböző világnézetű magyarok együtt tudtunk dolgozni Erdély sorsáért érzett közös felelősségtudattal és megértéssel egymás iránt. Sikerült döntésre bírunk Hor-

thyt a fegyverszünet kérdésében. (Hogy ezután a nyilas puccs miatt a fegyverszünet mégsem valósult meg, az már nem a mi mulasztásunk miatt történt.) Sikerült kiszabadítanunk a börtönből a kommunista foglyokat, akiket az elhurcolás veszélye fenyegetett, és sikerült az őrizetbe vett észak-erdélyi román politikai vezetőt is szabadlábra helyeztetnünk, vagy számos zsidó családnak belügyminiszteri mentesítést szerezni. Végül sikerült megmenteni Kolozsvárt a háború pusztításaitól, az üzemeket a leszereléstől, a gépek elvitelétől, sőt nagyobb részt a rombolásoktól is. Azt hiszem, ami lehetőségeinktől és erőnkből tellett, azt azokban az izgalommal teli hetekben mindnyájan lázas igyekezettel és komoly felelősségtudattal dolgozva tettük.”⁵⁸

1984-ben pedig Hajdu Farkas Zoltán készít beszélgetést Kéki Bélával és Vita Sándorral a *Hitel*ről, mely viszont csak 1992-ben jelenik meg a kolozsvári *Korunkban*, és amelyből írásunk elején már idéztem.

És nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Bokor Péter az 1980-as évek elejétől televíziós, történelmi filmsorozatot (*Századunk* címmel) forgat a második világháború végi Magyarország tragédiájáról *Végjáték a Duna mentén* címmel, melyben 1982-ben Vita Sándort is megszólaltatja. Bokor Péter a filmben elhangzottakat, szerkesztett és írott formában, szintén sorozatban, a *Valóság* című budapesti folyóiratban is közli. Így kerül a *Valóság* 1982/4. számában a Vita Sándorral készült beszélgetés is *Az utolsó utáni pillanat* címmel. Melynek bevezetőjében a következő portrét festi (szavakkal) róla:

„Ha ül: görnyed. Ha feláll: attól tartok, hogy feje mindjárt eléri a mennyezetet. S attól is – mint a túl hosszúra nőtt gabonaszál – derékban előrecsuklik. Gyér, hófehér haja a szélcsendes szobában is meg-meglobog. Nagyon fáradtnak tűnik. Talán a tisztesség-tisztaság igyekezetébe fáradt bele. Budán él, a Várhegy oldalán, de lakásába átmenekített egy darabka Kolozsvárt képek, faragások, tálak-kancsók, szöttesek és könyvek testében. Nagyon halkán, lassan, nagyon megfontoltan beszél. De sodrása van a szavának, szorosán illeszkednek egymáshoz a mondatok, gondolatok.”⁵⁹

A tévé, rádió és írott sajtóban való szereplések következményeként Vita Sándort fiatal történészek (Raffay Ernő, Fülöp Mihály, Vincze Gábor) keresik fel, és faggatják a vitatott korszakról. Az 1980-as évek végén pedig Záhony Éva irodalomtörténész írt cikket a frissen indult budapesti *Hitel*ben az egykori kolozsváriról, és tervbe veszi a lapban megjelent tanulmányokból egy válogatás megjelentetését. Vita Sándor készségesen segíti ebben a törekvésében, a válogatás és a bevezető tanulmány el is készül, és két kötetben meg is jelenik 1991-ben. A bevezető tanulmány végén sor kerül a már három halott (Albrecht Dezső, Makkai László, Venczel József) és még két élő (Kéki Béla, Vita Sándor) *Hitel*-szerkesztő élet- és jellemrajzára is. Vita Sándorról így írt: „...az 1936–1940 közötti *Hitel*-szerkesztő és gazdaságpolitikai tanulmányok írója, s 1940 és 1944 októbere között mint az Erdélyi Párt képviselője, a nagy múltú kolozsvári *Ellenzék* gazdasági vezetője és mint Erdély közéleti személyisége mindig az erdélyi magyarság érdekeit szem előtt tartva tette a dolgát a magyar képviselőházban ugyanúgy,

mint az erdélyi közélet megszervezésében. Személye egyik katalizátora volt az erdélyi háborúellenes mozgalmaknak, s mindent megtett, amit emberileg megtehetett a magyar egység megteremtése érdekében.”⁶⁰

A válogatásban Vita Sándor a következő írásaival szerepel: *Erdélyi szövetkezetek* (1936), *Gazdaságpolitikánk lehetőségei* (1939), *Metamorphosis Transsylvaniae* (1941), *Az egység* (1942).

A kiadványt Dávid Gyula még 1991-ben, *Az újrafelfedezett Hitel* címmel méltatja az Erdélyi Múzeum Egyesület periodikus lapjában.

1992 végén, miközben naponta száraz és fanyar humorral kommentálja a politika és közélet eseményeit, és elhatalmasodó Parkinson-betegsége is ágyához köti, önéletírását így fejezi be: „Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy talán egy-két ifjúkori élményemtől eltekintve tulajdonképpen csak az 1930 utáni másfél évtized jelent az erdélyi magyar közélet szempontjából említésre méltó történeteket, azonban eddigi életem tapasztalatai, felismerései hozzájárultak az említett években tanúsított magatartásom kialakulásához.”⁶¹

Epilógus

„Bizony, egy tökéletesen más világban halunk meg, mint amilyenben születünk!” – írta öccsének, Zsigmondnak még egy 1974-ben küldött levelében, s ismétli meg ennek gondolatát egy Szabó T. Ádámnak adott interjújában, melyben Teleki Béláról (aki 1991. február első napjaiban az Amerikai Egyesült Államokban hunyt el, s akivel mindvégig levelezett) is beszél. Visszaemlékezése nyomtatott szövegét, mely a kolozsvári *Szabadság* 1992. december végi számában jelent meg, 1993. január első napjaiban még olvashatta, s betegágyából is fölkelt. Utolsó, reménykedő levelét öccsének január 8-án írja.

1993. január 26-án – öt nappal 89. születésnapja előtt – fáradt végleg bele „a tisztesség-tisztaság igyekezetébe”. Február 12-én a Farkasréti temetőben búcsúztatták fiatal hívei s még élő barátai.

A kolozsvári *Korunk* 1993. májusi számában, „Erdély hűségében” című nekrológiában Pomogáts Béla így emlékeztet életére és sorsára: „Vita Sándor élete akár példázat is lehetne, egy küzdelmes nemzedék történelmi sorsának példázata, amely persze nem nélkülözi a tragikus motívumokat. Élete nagyjából három időszakra bontható: a fiatalkori felkészülésre és köznapi munkára, amelyet az erdélyi magyar gazdasági életben és szövetkezeti mozgalomban végzett, a férfikori politikai tevékenység alig öt esztendejére, midőn az erdélyi magyarság elhivatott vezetői között kapott szerepet, és a csendben telő magány több mint négy évtizedére. Az első időszak vezérlő csillaga a szorgos munka volt, a másodiké a közéleti bátorság és becsület, a harmadik pedig az emlékezés. És mindháromé a hűség Erdély és az erdélyi magyarság iránt. Ezt a hűséget őrizte és ennek fényes példáját adta Vita Sándor mindig – küzdelmes, majd látszólag eseménytelen élete során.”⁶²

JEGYZETEK

- 20 Uo. 72.
21 Uo. 85.
22 Uo. 87.
23 Uo. 88–89.
24 Uo. 89.
25 Uo. 92.
26 Uo. 93–94.
27 Uo. 96.
28 Uo. 99.
29 Uo. 99–100.
30 Uo. 106–107.
31 Uo. 112.
32 Uo. 118.
33 Uo. 82.
34 Uo. 83.
35 Vita Sándor: *Metamorphosis Transsylvaniae. Hítel*, 1940–1941 összevont sz.
36 Vita Sándor: *Megérdemeltük-e? Ellenzék, K-vár*, 1941. szept. 7.
37 Vita Sándor (1904–1993): *Önéletírás. Kézirat*, 80.
38 Uo. 83.
39 Uo. 120–121.
40 Uo. 123–124.
41 Uo. 126.
42 Uo. 130–131.
43 Uo. 133.
44 Uo. 113.
45 Uo. 114.
46 Uo. 115.
47 Uo. 115–118.
48 Uo. 136.
49 Uo. 137.
50 Uo. 138.
51 Uo. 141.
52 Uo. 143–144.
53 Uo. 144–146.
54 Uo. 146.
55 Uo. 147.
56 Vita Sándor „*Kedves Zsigmond*” című leveleskönyve stb. 8.
57 Vita Sándor (1904–1993): *Önéletírás. Kézirat*. 148.
58 Az 1944. őszi háborúellenes mozgalomról. Beszélgetés Vita Sándorral. Riporter: Pomogáts Béla, Tverdota György, Vásárhelyi Miklós. *Tiszatáj*, 1981/10, 53–62.
59 Bokor Péter: Az utolsó utáni pillanat. Beszélgetés Vita Sándorral. *Valóság*, 1982/4, 71–75.
60 *Hítel*, 1935–1944. I–II. köt. Szerk. és bevezető tanulmánnyal ellátta Záhony Éva. Bp., 1991, Bethlen Gábor Könyvkiadó.
61 Vita Sándor (1904–1993): *Önéletírás. Kézirat*. 148.
62 Pomogáts Béla: „Erdély hűségében” (Jegyzetek Vita Sándorról). *Korunk*, 1993/5, 100–103.